

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

دانشگاه سمنان
دانشکده علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه

برای دریافت درجه کارشناسی ارشد در رشته زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

سکوت و سخن در عرفان با تکیه بر آثار سنایی

استاد راهنما:

جناب دکتر ناصر رحیمی

استاد مشاور:

جناب دکتر حمیدرضا حسنزاده توکلی

پژوهشگر:

گبری فریدونی

آذر ۱۳۸۹

اظهار نامه دانشجو

موضوع پایان نامه: سکوت و سخن در عرفان با تکیه بر آثار سنایی

استاد راهنما: جناب دکتر ناصر رحیمی

نام دانشجو: کبری فریدونی

شماره دانشجویی: ۸۷۱۲۲۲۹۰۱۶

اینجانب کبری فریدونی دانشجوی دوره ی کارشناسی ارشد رشته ی زبان و ادبیات فارسی، دانشکده علوم انسانی دانشگاه سمنان گواهی می نمایم که تحقیقات ارائه شده در این پایان نامه توسط شخص اینجانب انجام شده و صحت و اصالت مطالب نگارش شده مورد تایید می باشد و لذا موارد استفاده از کار دیگران محققان به مرجع مورد استفاده شده اشاره شده است. بعلاوه گواهی می نمایم که مطالب مندرج در پایان نامه تا کنون برای دریافت هیچ نوع مدرک یا امتیازی توسط اینجانب یا فرد دیگری در هیچ جا ارائه نشده است و در تدوین متن پایان نامه چارچوب (فرمت) مصوب دانشگاه را بطور کامل رعایت کرده ام.

امضاء دانشجو:

تاریخ:

کلیه حقوق مترتب بر نتایج مطالعات این پایان نامه متعلق به دانشگاه سمنان است و بدون اجازه کتبی دانشگاه سمنان به شخص ثالث قابل واگذاری نیست، همچنین استفاده از اطلاعات و نتایج موجود در پایان نامه بدون ذکر مرجع مجاز نمی باشد.

با احترام تقدیم به :

منظومه بلند عشق مادرم

یگانه الگوی زندگی ام

و پدر مهربان عارف مسلکم

و نخستین مشوق و آموزگار معنوی ام

برادر عزیزم جناب مهندس ناصر فریدونی

به پاس تمام همدلی ها و محبت هایشان که زبان از بیان آن قاصر است

تقدیر و تشکر

سپاس خداوندی را که فضیلت اندیشیدن و سخن گفتن، به انسان، عطا فرمود و او را شاکرم که در این راه یاریم نمود و هم از او مدد می جویم که در عمل به آموخته هایم، راه صواب بپویم.

این پایان نامه را مدیون کسانی هستم که در این راه دشوار، صبورانه، همراهی ام نمودند. بیش و پیش از همه از استاد فرهیخته، جناب دکتر ناصر رحیمی، به پاس تمام راهنمایی ها و محبت های دلسوزانه شان، صمیمانه قدردانی می نمایم، چرا که بدون دستگیری اندیشه راهگشای ایشان، قطع این مسیر به سهولت ممکن نمی بود.

برخود لازم می دانم از استاد فرزانه، جناب دکتر حمید رضا توکلی که پیوسته در طول این مسیر، در هر شرایطی قبول زحمت نموده و مشفقانه با نگاهی نقادانه و ژرفنگری خاص، سهم ویژه ای در تدوین این رساله، به عهده داشته و حقیر را رهین منت خود، نموده اند، صمیمانه سپاسگزاری نمایم.

از استاد ارجمند، جناب دکتر حسن طباطبایی که زحمت داوری این رساله را پذیرفتند، نیز کمال تشکر را دارم. همچنین به حکم «من لم یشکر المخلوق، لم یشکر الخالق» بر خود فرض می دانم از زحمات بی شائبه ای استادان فرهیخته ای گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه سمنان به ویژه جناب دکتر اکبری بیرق، سرکار خانم دکتر اسماعیلی، آقایان دکتر شاه سنی، دکتر میر علی، دکتر دماوندی که در طول دو سال تحصیل، مفتخرانه، گلچین حدیقه ای دانش و معرفتشان بوده ام، تشکر و قدردانی نمایم.

از استادان فاضل جناب دکتر یثربی و نیز جناب دکتر اکبری بیرق که در همان بادی امر، بیانات و نظرات عالمانه شان چراغ راهم گشت، کمال امتنان را دارم.

از دوست عزیزم خانم مریم اورنگی نیز که با راهنمایی های بی دریغشان در دستیابی به برخی از منابع و مآخذ یاریگرم بودند، سپاسگزارم.

فهرست مطالب

۱	فصل اول : کلیات تحقیق
۲	مقدمه
۲	۱-۲- بیان مسأله
۳	۱-۳- اهداف تحقیق
۳	۱-۴- پرسش‌های تحقیق
۴	۱-۵- فرضیه‌های تحقیق
۴	۱-۶- استفاده کنندگان از تحقیق
۴	۱-۷- نوع تحقیق
۴	۱-۸- روش تحلیل اطلاعات
۵	۱-۹- پیشینه‌ی تحقیق
۹	فصل دوم: مبانی نظری تحقیق
۱۰	الف) نگاهی به حیات و مشرب سنایی
۱۰	نام و نسب
۱۱	سالزاد و زادگاه
۱۱	مذهب و گرایش‌های فکری و عقیدتی
۱۴	مشرب عرفانی
۱۶	ابعاد اخلاقی
۱۸	تحول درونی
۲۱	سبک سخنوری
۲۳	اثربرداری از گذشتگان و تأثیر بر آیندگان
۲۶	آثار

۲۸	سالمرگ و خاکجای
۲۹	ب) نگاهی کلی به سیر تصوف تا قرن ششم با تکیه بر ملامتیّه
۲۹	اندیشه‌های محوری در سیر تصوف از آغاز تا پایان قرن ششم هجری
۴۳	تصوف و ظهور مشرب ملامتیّه
۴۵	آراء و اندیشه‌های ملامتیان
۵۳	وجوه تمایز بین صوفیه و ملامتیّه
۵۵	قلندریه و ملامتیّه، "دو روی یک سگه"
۶۰	پیوند اخلاق و تصوف
۶۴	فصل سوم : کلیاتی در باب سکوت و سخن در اخلاق و عرفان
۶۵	۱-۳- پیشگفتار
۶۵	۲-۳- مفهوم واژه‌ی "سخن"
۶۷	۳-۳- مفهوم واژه‌ی "سکوت"
۷۴	۴-۳- اهمیت سخن و سخن‌گویی به طور مطلق
۸۱	۵-۳- رابطه‌ی سکوت و "بیان" (به تعبیر عام) و "سخن" (به تعبیر خاص)
۸۲	۶-۳- درآمدی بر "سکوت" و "سخن" در اخلاق
۸۳	۱-۶-۳- گفتار در اخلاق
۸۹	۲-۶-۳- خاموشی در اخلاق
۹۱	۳-۶-۳- آفات زبان
۱۰۵	۷-۳- درآمدی بر "سکوت" و "سخن" در عرفان
۱۲۱	گفتار نخست: "دعوی و معنی" سالکان طریقت در باب شناخت خدا
۱۳۰	گفتار دوم: "کشف و کرامات" سالکان طریقت، "دعوی" یا "معنی"؟
۱۳۴	گفتار سوم: لزوم کتمان اسرار الهی
۱۳۹	گفتار چهارم: شناخت خدا و حقایق الهی، نقد عقل و عجز آن از این شناخت

۱۴۵	گفتار پنجم: ذکر و مراتب آن
۱۵۲	گفتار ششم: زبان عرفا
۱۶۲	گفتار هفتم: بحثی در تجارب دینی و عرفانی، بیان ناپذیری تجربه‌های عارفانه
۱۷۶	گفتار هشتم: مباحث کلامی مرتبط با "سکوت" و "سخن" در شناخت خدا
۱۸۵	فصل چهارم: تحلیل یافته‌ها (سکوت و سخن در آثار سنایی غزنوی)
۱۸۶	۴-۱-سنایی و تصوف
۱۸۹	۴-۲-گرایش سنایی به ملامتیّه و قلندریّه
۱۹۵	۴-۳-کلیاتی درباره‌ی زبان سنایی
۱۹۹	۴-۴-ارزش و اهمیّت "سخن" به طور مطلق از نظر سنایی
۲۰۶	۴-۵-مبانی اخلاقی سکوت و سخن در اندیشه سنایی
۲۱۹	۴-۶-دیدگاه سنایی نسبت به آفات زبان
۲۲۸	۴-۷-نگرش سنایی به "سکوت و سخن" در عرفان
۲۴۷	گفتار نخست: "دعوی و معنی" سالکان طریقت در باب شناخت خدا
۲۶۷	گفتار دوم: نظر سنایی درباره‌ی کشف و کرامات صوفیان
۲۶۹	گفتار سوم: عجز عقل و نقد آن از شناخت خدا و حقایق غیبی
۲۷۹	گفتار چهارم: رویکرد سنایی به مقوله‌ی "ذکر" و به تبع آن "شکر" حق تعالی
۲۸۷	گفتار پنجم: "سکوت و سخن" عارف واصل از دیدگاه سنایی و مقوله‌ی زبان خاص عرفا
۳۰۰	گفتار ششم: بیان ناپذیری تجربه‌های عارفانه از منظر سنایی
۳۰۵	گفتار هفتم: مباحث کلامی مرتبط با "سکوت و سخن" در شناخت خدا از نظرگاه سنایی
۳۱۷	فصل پنجم: نتیجه گیری
۳۲۵	منابع و مأخذ:

چکیده :

پژوهش حاضر، قصد دارد ابعاد مختلف « سکوت و سخن » را به عنوان یکی از مبادی سلوک اخلاقی و عرفانی در منظومه‌ی زبانی و فکری سنایی غزنوی بکاود و از آنجا که در آثار عرفانی و حکمی، پیش از سنایی نیز از این مسأله سخن رفته و بویژه "ملامتیان" روی آن تأکید کرده و در آن موشکافی‌ها نموده‌اند، به میراث عرفانی قبل از سنایی نیز، به منزله‌ی آبشخورهای اصیل و نخستین این اندیشه توجه شده است.

ما سکوت و سخن را در دو حوزه‌ی «اخلاق» و «عرفان» بررسی کرده‌ایم. دو حوزه‌ای که در عین استقلال، ارتباط بسیار نزدیکی با یکدیگر دارند. در کتابهای اخلاقی و تعلیمی و حکمی به مواضع سکوت و سخن، آفات زبان، فواید خاموشی و مباحثی از این دست اشاره شده است. در سنت عرفانی، موضوعاتی همچون دعوی و معنی سالکان طریق، آشکار کردن یا پنهان نمودن کشف و کرامات، ذکر و مراتب آن، عجز عقل از شناخت خدا، زبان دین و بیان ناپذیری تجارب عرفانی، زبان بشر و تشبیه و تنزیه خدا و پاره‌ای مباحث دیگر مطرح شده، که جوانب گوناگون این تحقیق را دربر می‌گیرند و پیوند تنگاتنگی با آن دارند.

در میان شاعران عارف، سنایی نخستین کسی است که با تکیه بر اندیشه‌های "ملامتی و قلندری" به "سکوت و سخن" در معنای وسیع آن توجه کرده و مخاطب خود را به ترک دعوی و حرکت به سوی صدق و اخلاص و معنی و خاموشی فراخوانده است و حقیقت رهایی و رستگاری واقعی را در "خاموشی" می‌داند. اندیشه‌ای که پس از سنایی نیز استمرار یافت و جلوه‌هایی از آن پس از آنکه در زبان سنایی درخشندگی و برجستگی ویژه‌ای پیدا کرد، در آثار شاعران عارف و اخلاق‌گرایي همچون عطار و مولوی و سعدی، مجال بروز و ظهور یافت.

واژه‌های کلیدی: سکوت، سخن، سنایی، ملامتیه، دعوی و معنی.

فصل اوّل

كليات تحقيق

مقدمه

"خاموشی یا گفتار، (گفتن یا نگفتن) مسأله این است".

در عرفان و تصوّف اسلامی، مبحث شناخت خدا، موضوعی بنیادین است. عرفا، حکما، شعرا، در کتب اخلاقی یا عرفانی خود، هریک به نوعی در عرصه‌ی اندیشه و زبان، به تبیین این مقوله و مباحث مرتبط با آن پرداخته‌اند. حکیم سنایی غزنوی، یکی از این عارفان و شاعران است که در باب اهمیّت و جایگاه "سخن"، در مباحث اخلاقی‌ای که فصل مشترک اخلاق و عرفان است و به ویژه در رابطه با «خاموشی»، در مباحث مذکور، دیدگاه‌های گوناگونی عرضه داشته است که در نوع خود شایسته‌ی تأمل است. او از جمله عارفانی است که سخنش، همه، به سکوت، فرا می‌خواند! به عبارتی با ایراد سخن در نظرگاه‌های گوناگون، همواره با اصالت بخشیدن به «خاموشی» و الزام آن در طریقت، این وجه زبان را، راهبر می‌داند و با اعتقاد به سخن معهود «مَنْ عَرَفَ اللَّهَ كَلَّ لِسَانُهُ»، بر آن است که پر مفهوم‌ترین بیان‌ها و زیبا ترین عبارتها را باید در اعماق خاموشی جست و گفتار را به منزله‌ی حجاب و مانعی بر می‌شمرد که از صعود آدمی به سوی حقیقت، خودداری می‌نماید. اشارات فراوان سنایی بدین مقوله، هدفی گردید تا در این رساله، سنخ این «سکوت و سخن» در منظومه‌ی فکری و زبانی وی مورد بررسی و تحلیل قرار گیرد.

۲ - ۱ - بیان مسأله

خاموشی و سکوت، آفات زبان و آداب سخن گفتن، در دو حوزه‌ی مرتبط با هم یعنی عرفان و اخلاق، همواره درخور تأمل بوده است و موضوعی است که هم متون زهد و تصوّف، به آن پرداخته‌اند و هم کتابهای اخلاق، آن را پیش کشیده‌اند. این موضوع در عرفان، با مسائل دیگری از قبیل "دعوی و معنی" ارتباط می‌یابد و بیشتر به مسائل رابطه‌ی انسان با خدا و درک و دریافت حقایق الهی مربوط می‌شود و در اخلاق، بیشتر، به منزله‌ی پیش‌درآمدی بر تصوّف، به رابطه‌ی انسان با انسان می‌پردازد. از سویی دیگر مبحث «بیان ناپذیری کشف و شهودهای عرفانی» است و اینکه این تجارب عرفانی و

معنوی، در سخن و بیان بشری و در کل ظرفیت زبان، نمی‌گنجد، که در مقولات دینی و عرفانی به آن پرداخته شده و در مباحث مربوط به زبان خاص عرفا، به آن اشاره شده است. این مسأله، با مسأله‌ی سنتی کلامی تشبیه و تنزیه (و مانند آن) پیوند می‌یابد که در همه‌ی ادیان و از جمله کلام و عرفان اسلامی، همواره محل مناقشه بوده و در آثار سنایی نیز جلوه‌هایی از آن، نمود یافته است. بدین جهت این تحقیق، بر آن است که اشعار حکیم سنایی غزنوی را از منظر مباحث فوق، مورد بررسی و تحلیل قرار دهد.

۳- ۱- اهداف تحقیق

هدف از انجام این تحقیق را می‌توان در موارد زیر خلاصه کرد:

- ۱) آشنایی بیشتر با مباحث معرفت‌شناختی حق تعالی، از دریچه‌ی زبان در عرفان.
- ۲) بیان دیدگاه‌ها و شیوه‌های نگرش حکما و عرفا، از مقوله‌ی مذکور، با جستجو در سنت عرفانی پیش از سنایی
- ۳) شناساندن مقام بلند و بینش و نگرش برجسته‌ی این شاعر عارف تأثیر گذار.

۴- ۱- پرسش‌های تحقیق

- ۱) رابطه‌ی "سکوت و سخن" و "دعوی و معنی" در عرفان و بینش حکیم سنایی چگونه است؟
- ۲) کیفیت و سنخ این "سکوت و سخن" در منظومه‌ی فکری و زبانی سنایی چگونه است؟
- ۳) تأثیر این مسأله بر تصویرگری و خلاقیت‌های زبانی سنایی (به ویژه سخنان متناقض‌نما) به چه نحو است؟
- ۴) ریشه‌های کلامی مرتبط با مسأله، به ویژه در زمینه‌ی تشبیه و تنزیه و تعطیل در کانون اندیشه و زبان سنایی چگونه است؟

۵-۱- فرضیه های تحقیق

۱) با مرور آثار سنایی و با علم اجمالی و کلی، نسبت به سنت اخلاقی و عرفانی پیش از او، شاید بتوان گفت که وی در میان شاعران و به ویژه، شاعران عارف، نخستین کسی است که به روشنی و به تأکید، به وجوه این مسأله (سکوت و سخن) پرداخته است و فرض ما بر این است که سنایی پشتوانه‌ی معرفتی خود را بر کتابهای اخلاق و تصوّف منثور پیشین بنا کرده است.

۲) سنایی، شاید تحت تأثیر مؤلفه‌های عمده‌ی اندیشه‌ی ملامتیّه - قلندرپه، "سخن" را، نوعی "دعوی" و "خاموشی" را، سرشار از "معنی" پنداشته است.

۳) سنایی احتمالاً در ایراد برخی مواضع عرفانی و کلامی، تا حدودی نوع نگرش و اندیشه‌های قشیری و به ویژه امام محمد غزالی را مدّ نظر داشته است.

۶-۱- استفاده کنندگان از نتایج تحقیق

این تحقیق می‌تواند مورد استفاده‌ی پژوهشگران و دانشجویان رشته‌ی زبان و ادبیات فارسی، به خصوص علاقه‌مندان به حوزه‌های مسائل عرفانی و اخلاقی قرار گیرد.

۷-۱- نوع تحقیق

نوع پژوهش، بنیادی است و روش اجرای آن، توصیفی - کتابخانه‌ای است.

۸-۱- روش تحلیل اطلاعات

پیکره‌ی اصلی این رساله، درباره‌ی تبیین نوع نگرش به "سخن و سکوت" به عنوان یکی از موضوعات مطرح در مقوله‌ی عرفان، با توجه به آثار سنایی غزنوی، تدوین شده است. در این راستا، ابتدا نظری دقیق به عمده‌ترین کتب اخلاقی و عرفانی منثور، تا پیش از قرن ششم و همزمان با وی، صورت گرفته است، سپس موضوع فوق و مباحث مرتبط با آن، در منابع مذکور استخراج شده و با تعیین نوع بینش ایشان، دورنمایی از این مباحث ارائه گردیده، سپس چگونگی و نوع کاربرد آن‌ها در آثار سنایی، بیان شده است و با ذکر نمونه‌هایی از اشعار و مضامین به کار رفته در سروده‌های وی، به

تشریح چستی و چگونگی سنخ این خاموشی و گفتار، در کانون زبان و اندیشه‌ی او، پرداخته شده است.

۹-۱- پیشینه‌ی تحقیق

صرف نظر از مطالبی که در تذکره‌ها در مورد سنایی و سنایی پژوهی آمده است و به علت گستردگی منابعی که عمدتاً نیز به صورت گذرا، به مقوله‌ی سنایی شناسی پرداخته و اغلب نیز در سطح بررسی زندگی نامه‌ای، دقیق شده‌اند، (با علم به این مسأله که به این موضوع خاص، سکوت و سخن در عرفان... پیشتر به صورت مستقل، پرداخته نشده است)، لاجرم به ذکر برخی از پژوهش‌های تخصصی تر و مرتبط با سنایی و در حوزه‌ی عرفان، اشاره می‌شود که در تحقیق حاضر از آن‌ها بهره برداری شده است:

(کتاب) شوریده‌یی در غزنه (به کوشش علی اصغر محمد خانی، محمود فتوحی، تهران: سخن، ۱۳۸۵) مجموعه‌ای است که در آن به شناخت اندیشه‌ها و آثار حکیم سنایی پرداخته شده. این کتاب در قالب شانزده مقاله، در موضوعات مختلف، درباره‌ی سنایی و فهرست کتابشناسی وی، گردآوری شده و از جمله آثار مثمرتر و ارزنده‌ای است که می‌تواند مورد استفاده‌ی سنایی پژوهان واقع گردد. افق‌های شعر و اندیشه‌ی سنایی، (سید مهدی زرقانی، تهران: نشر روزگار نو، ۱۳۸۰) به تحلیل و بررسی درون مایه‌های چندگانه شعر سنایی می‌پردازد که به گونه‌ای بازتاب تمایلات و باورهای عقیدتی او نیز محسوب می‌شود.

زلف عالم سوز، (سید مهدی زرقانی، تهران: روزگار نو، ۱۳۸۱) اثر مذکور که به نوعی در تکمیل "کتاب افق‌های شعر و اندیشه سنایی"، تألیف شده است، عمدتاً به بررسی کلیات اندیشه‌ی شعری سنایی می‌پردازد که در هفت بخش و با زیرمجموعه‌هایی مرتبط در فصول مختلف تدوین شده که عمده‌ترین مضامین آن، کنکاش در اشعار سنایی و طرح مباحث عرفانی، فلسفی، کلامی، اخلاقی، دینی و... در آثار وی است.

تازیانه‌های سلوک، (محمد رضا شفیعی کدکنی، تهران: آگاه، ۱۳۸۷) در این مجموعه، مؤلف با تحلیلی دقیق و تأمل برانگیز، به ذکر پاره‌ای از خصوصیات و ویژگی‌های مطرح شده و نوین‌تر در باب شخصیت و زمینه‌ی شعری آثار سنایی پرداخته و با گزینش برخی از قصاید برجسته‌ی وی، به تفسیر و تحلیل آن‌ها می‌پردازد.

در اقلیم روشنایی، (محمد رضا شفیعی کدکنی، تهران: آگاه، ۱۳۷۲) اثر مذکور، ابعاد بیشتری از هنر سنایی مقام و جایگاه ویژه‌ی او را در غزل فارسی و شعر عرفانی فارسی برمی‌کاود. طلایه‌دار طریقت (محمود درگاهی، تهران: ستارگان، نشر تکامل، ۱۳۷۳) به استناد برخی اشعار سنایی، به ویژه "حدیقه" به ذکر برخی آراء و نوع تفکرات و نگرش سنایی اشاره شده و در پایان نیز شرحی بر حدیقه سنایی ارائه گردیده است.

غزل‌های حکیم سنایی غزنوی (به تصحیح یدالله جلالی پندری، تهران: علمی و فرهنگی، ج اول، ۱۳۸۶). مؤلف به تصحیح انتقادی بخشی از دیوان سنایی که غزل‌های اوست، اهتمام نموده و در مقدمه نیز به تشریح برخی از ویژگی‌های غزل‌های سنایی - به ویژه غزلیات قلندرانه‌ی او - اشاراتی داشته است.

ذره و خورشید (داریوش صبور، تهران: زوآر، ج اول، ۱۳۸۰) به بررسی جلوه‌های مختلف عرفانی در شعر و به ویژه غزل فارسی پرداخته و در فصلی مستقل به سنایی به عنوان پیشگامی در غزل عرفانی اشاره کرده و پاره‌ای از خصوصیات اشعار و به ویژه غزلیات سنایی، به تشریح ذکر می‌گردد.

حکیم اقلیم عشق (ی. ت. ب. دبروین، ترجمه‌ی مهیار علوی مقدم، محمد جواد مهدوی، مشهد: آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش‌های اسلامی، ج اول، ۱۳۸۷)، به تشریح و تبیین جایگاه مذهب و شریعت، سنخ خاص آراء عقیدتی در پیوند با مباحث اجتماعی، سیاسی و انتقادی در آثار حکیم سنایی غزنوی پرداخته می‌شود.

زبان عرفان (محمد ابراهیم ضرابیها، تهران: بینادل، ۱۳۸۴) کتاب مذکور در هفت فصل، گردآوری شده، کلیاتی درباره‌ی شناخت زبان، ارائه گردیده، رابطه‌ی ذهن و زبان و کارکردهای زبان در بیان دریافتهای عرفانی مورد تحلیل قرار گرفته است (که در بخش‌های مذکور مورد استفاده واقع شده است)

قلندریه در تاریخ (شفیعی کدکنی، تهران: سخن، چ دوم، ۱۳۸۷) نویسنده در این اثر، مهمترین و تأثیرگذارترین جریان‌های فکری تصوّف به ویژه اهل فتوّت، قلندریه و ملامتیه را در ادوار مختلف تاریخی مورد بررسی قرار داده و در بخشی عمده نیز، به تحلیل چهره قلندر در آثار سنایی و در نگاهی دقیق‌تر، قلندریات سنایی می‌پردازد.

با کاروان حلّه (عبدالحسین زرین کوب، تهران: علمی، چ پانزدهم، ۱۳۸۶) کتاب مذکور به بحث و بررسی زندگی، آثار و نوع نگرش سی شاعر، از روزگار کهن تا دوران معاصر پرداخته که در گفتار دوازدهم با عنوان «سنایی شوریده‌ای در غزنه» شرحی از زندگی، سلوک و ویژه‌ی وی، نوع عرفان، شخصیت، آثار و برخی موضوعات دیگر مرتبط با وی، بررسی می‌گردد. (که در بخش‌هایی از رساله‌ی حاضر به کار رفته است.)

فلسفه عرفان، (سید یحیی یثربی، قم: بوستان کتاب، چ ششم ۱۳۸۷)، به تحلیل عقلانی و ارزیابی و بررسی مبانی و مسائل عرفانی بیشتر منطبق با موازین فلسفی پرداخته شده است. (که در بحث‌های نظری عرفان و تصوّف رساله‌ی حاضر و عمدتاً فصول دوم و سوم اثر مذکور که در باب رابطه‌ی زبان و عرفان است، از آن استفاده شده است.)

عرفان نظری، (سید یحیی یثربی، قم: بوستان کتاب، چ ششم ۱۳۸۷) در این کتاب نیز تحقیقی در سیر تکاملی و اصول و مسائل تصوّف اسلامی صورت گرفته: مباحث مطرح در عرفان نظری، تحلیل شده است. (به طوری که از بحثی تحت عنوان «مبانی پیوند لفظ و معنی در ادبیات عرفانی که مرتبط با حوزه‌ی زبان و عرفان است، در پژوهش حاضر، بهره‌هایی برده شده است.)

در باب مقالات نیز، می‌توان به دو مقاله برجسته در این باب اشاره کرد که به شکلی مستقل و نزدیک به عنوان پژوهش حاضر، به آن پرداخته شده است اما با این تفاوت که هر دو اثر مذکور تنها به یک وجه زبان، یعنی تنها به « خاموشی » عنایت داشته‌اند و هر دو نیز به اختصار از دیدگاه مولوی، به تحلیل آن پرداخته‌اند. که عبارتند از: (بی‌حرف روییدن کلام، تألیف: غلامحسین غلامحسین‌زاده، قربان ولیئی محمد آبادی که به بررسی اسباب و علل " خاموشی " از دیدگاه مولوی در مراحل مختلف سلوک سالک الی الله می‌پردازد (که مقاله‌ی حاضر در نشریه علمی - پژوهشی گوهر گویا، سال دوم، شماره‌ی ۷، پاییز ۱۳۸۷ به چاپ رسیده است). مقاله‌ی دوم با عنوان (تحلیل و بررسی فلسفه‌ی خاموشی از دیدگاه مولانا) نوشته‌ی دکتر سیده مریم ابوالقاسمی، که به اجمال به بررسی نظریه‌ی خاموشی و به ویژه کتمان سرّ در اندیشه‌های مولوی می‌پردازد (که در پژوهشنامه‌ی علوم انسانی چاپ، و در سایت جهاد دانشگاهی آرشیو شده است).

فصل دوّم

مبانی نظری تحقیق

الف) نگاهی به حیات و مشرب سنایی

نام و نسب

نام و کنیه و تخلص سنایی را مورخان و تذکره نویسان و نیز خود او در آثارش، «حکیم ابوالمجدد مجدود بن آدم سنایی غزنوی» آورده‌اند. هرچند که وی در بعضی قصاید، خود را "حسن" نیز نامیده:

«حسن اندر حسن اندر حسنم توحسن خلق و حسن بنده حسن»

احتمالاً، نام اصلی سنایی "حسن" و لقب او مجدود بوده، ولی لقب، جایگزین نام اصلی شده است و مانند بسیاری از شاعران دیگر به تدریج بر کنیت و نام، غلبه یافته و آنها را تحت الشعاع خود قرار داده است. (سخن و سخنوران / ۲۵۴)

در دیوان نیز نام و کنیت خود را به همین صورت ذکر کرده است:

«هر که او گشته طالب مجد است شفی او زلفظ بوالمجدست

زانکه جد را به تن شدم بنیت کرد مجدود ماضیم، کنیت

شعرا را به لفظ مقصودم زین قبل نام گشت، مجدودم»

(دیوان سنایی / ۷۱۷)

حکیم سنایی، از خاندانی اصیل و دودمانی شریف بوده «و پدرش آدم، مردی با بهره از معرفت، و به احتمال قوی، در تعلیم و تربیت فرزندان رجال عصر، صاحب مقام و اعتبار.» (تازیانه های سلوک / ۱۴)

سنایی، خود نیز در برخی از اشعارش بدین پاکی نژاد و دودمان فخر می‌کند:

«کم آزار وبی رنج و پاکیزه عرضم که پاک است الحمد لله نژادم»

(دیوان سنایی / ۳۶۱)

«گر بدکنند با ما، ما نکویی کنیم زیرا که پاک نسبت و آزاده زاده‌ایم»

(همان / ۹۴۸)